

До 110-річчя від дня народження видатного фізика-теоретика
Дмитра ІВАНЕНКА

Мегазірка вітчизняної фізики

Дмитро Іваненко (справа) з англійським фізиком, лауреатом Нобелівської премії (1948) Патріком Блеккетом

Дмитро Дмитрович Іваненко (1904–1994) – видатний фізик-теоретик ХХ століття, професор кафедри теоретичної фізики фізичного факультету МДУ. Його ім'я як автора протон-нейтронної моделі атомного ядра (1932), першої моделі ядерних сил (разом з І. Є. Таммом, 1934) і передбачення синхронного випромінювання (разом з І. Я. Померанчуком, 1944) назавжди увійшло в історію світової науки. Д. Іваненко і В. Фок описали й рух ферміонів у гравітаційному полі (коефіцієнти Фока – Іваненка). Нобелівський лауреат Абдус Салам назвав цю роботу першою калібрувальною моделлю в сучасній математиці.

56

У сім'ї редактора «Полтавського вісника»

Народився Дмитро Іваненко 29 липня 1904 року в Полтаві. А наступного дня з'явився на світ... цесаревич Олексій – довгожданий спадкоємець у сім'ї Миколи II. І тому, коли в місті з цієї нагоди щороку влаштували різні урочистості з фейerverками, маленький Дмитрик вважав, що то на його честь! До речі, довелося йому побачити і самого царя, коли той приїздив 1709 року на святкування 200-річчя Полтавської битви: на площі перед Свято-Успенським собором Іваненко-молодший сидів у батька на плечах, коли цар проходив поруч і навіть помахав малому рукою. Цю подію Дмитро Іваненко запам'ятав на все життя. Як завжди пам'ятав і те, що народився в чудовій українській сім'ї, котра шанувала традиції й культуру свого народу.

Мати Лідія Миколаївна довгий час працювала вчителькою в дитячому притулку при «Домі трудолюбів», приятелювала з Антоном Макаренком. Цікавий факт: саме Лідія Миколаївна, інтелігентна, але надзвичайно рішуча за натуру, стала першою

в Полтаві жінкою, яка... злетіла в небо. Коли місто відвідав знаменитий льотчик Уточкін, вона була єдиною серед представниць ніжної статі, хто відважився полетіти на аероплані!

Дмитро Олексійович, батько майбутнього фізика, був знаним полтавським журналістом. Упродовж багатьох років він працював редактором «Полтавських губернських відомостей», заснував і редагував першу в губернії міську газету – «Полтавський вісник». Невипадково й молодша донька Іваненків Оксана пішла стопами батька: стала журналісткою, відомою українською письменницею. Так, це та сама Оксана Іваненко, яку змалку ми знали за багатьма дитячими творами, перекладами казок Андерсена та братів Грімм. До кола класиків української літератури вона увійшла з романами «Тарасові шляхи», «Марія», а за книгу «Завжди в житті» 1986 року удостоєна звання лауреата Шевченківської премії.

Брат і сестра були дуже близькі, хоча й кепкували одне з одного, бо мали різний соціальний статус.

Батькові, як і всім випускникам університету, присвоїли дворянський чин, але у спадщину він передавався лише по жіночій лінії; отож Оксана була дворянкою, а Дмитро – міщанином.

Як і Оксана, Дмитро змалку теж днював у редакції «Вісника», цікавився справами батька. Він згадував, що якось уранці зайшов до нього в кабінет і побачив, що той, схоже, всю ніч працював... Іваненко-старший пояснив синові, що пише некролог з приводу смерті Льва Толстого. Хлопчик здивувався, адже письменник тоді ще був живий! І батько всерйоз пояснював 6-річному хлопчині, що Толстой – це така видатна особистість, що одразу не напишеш як слід, тому треба готуватися заздалегідь...

...Ось такою була ця сім'я, в якій вирросло двоє видатних людей – знана українська письменниця і всесвітньо відомий фізик! Як два крила, де поєдналися, мовою поета, «троянда й виноград – красиве і корисне».

Професор – у 27 років

1920 року Дмитро Іваненко з відзнакою закінчив Полтавську гімназію, де свого часу вчився і видатний математик Микола Остроградський. Кажуть, у старших класах учителі математики й фізики навіть ніяковіли, звертаючись до нього на «ти», бо розуміли, що учень знає вже куди більше за них самих. Утім, частіше траплялося

так, що урок перетворювався на «театр одного актора», де всі, з учителем включно, слухали «викладки» Дмитра. Тож після гімназії його одразу призначили учителем фізики Трудової школи у Полтаві. Водночас він навчався й сам – у Полтавському педагогічному інсти-

туті, а ще й працював у місцевій астрономічній обсерваторії.

Три роки по тому Іваненко вступив до Харківського університету. Там швидко помітили здібного студента й зрозуміли, що це «птаха високого польоту». Тому вже після першого курсу Дмитра, як майбутнього перспективного вченого, переводять до Ленінградського університету, після закінчення якого він обіймає посаду наукового спів-

робітника Ленінградського фізико-математичного інституту – доволі престижної на той час наукової установи в Радянському Союзі. А вже за два роки Іваненко стає першим керівником теоретичного відділу Українського фізико-технічного інституту в Харкові. Тут він організовує і очолює (батьківська школа!) перший в країні «Фізичний журнал СРСР», який видавався й іноземними мовами.

Далі – рік роботи завідувачем кафедри теоретичної фізики Харківського технологічного інституту і вже в січні 1931-го 27-річному вченому присвоюють звання професора. Після цього Іваненка знову забирають у Ленінград, де він працює старшим науковим співробітником у фізико-технічному інституті, знайомиться з майбутніми академіками А. Іоффе та І. Курчатовим, організовує в місті на Неві першу в країні Всесоюзну ядерну конференцію.

«Соціально небезпечний елемент»

У цей час Іваненко захоплюється не лише науковою роботою, а й активно займається популяризацією наукової спадщини фізиків світу. Під його редакцією, з коментарями і примітками, вперше вийшли російською мовою 8 збірників праць видатних фізиків Луї де Бройля, Гейзенберга, Дірака, Шредингера, Бріллюена, Зоммерфельда, Еддінгтона та інших.

Та біда підкралася несподівано. 1 грудня 1934 року в Ленінграді застрелили першого секретаря обкому пар-

тії Сергія Кірова. Довкола цієї події НКВС «розкручує» антипартійну змову «ворогів народу», в місті починається масова «зачистка», а вже 27 лютого 1935-го заарештовують і самого Іваненка. І хоча жодних доказів проти нього не мали, та, як тоді казали, була б людина, а справа знайдеться! Професору «пришили» і «непролетарське походження», і «зв'язок з іноземцями», і навіть... знання мов.

Слідство було коротким і вже за тиждень постановою Особливої ради при НКВС СРСР Іваненка за-

судили до трьох років позбавлення волі як «соціально небезпечного елемента». Майно і квартиру конфіскували, дружину вислали з Ленінграда... А сам професор потрапив до Карагандинського виправно-трудового табору. І лише завдяки зусиллям друзів-учених, серед яких – Сергій Вавілов та Абрам Іоффе, домоглися зміни покарання: табір через півроку замінили засланням у Томськ до закінчення строку. Причому, вважалось, що Іваненко ще й «легко викрутився».

57

«Так ти і є той самий Іваненко?!» – вигукнув Сталін

Та й після відбуття покарання вченому не дозволили повернутися до Ленінграда: працював на різних посадах в університетах Томська й Свердловська. Лише на початку 1940-го отримав дозвіл на виїзд до Києва, де обійняв посаду завідувача кафедри теоретичної фізики університету ім. Т. Шевченка. Тут Іваненко захистив і докторську дисертацію «Основи теорії ядерних сил».

Але роботу в Києві перервала війна. Восени 1941-го працівників факультету евакуюють до Ашгабада, а пізніше Дмитро Дмитрович потрапляє до Свердловська, де змушений працювати навіть на м'ясокомбінаті, аби прогодувати сім'ю, адже сюди

переїздить і його сестра та батько. До речі, тут, у новорічну ніч 1943-го, Іваненко-старший і помирає...

Через півроку Дмитро Дмитрович разом з фізфаком МДУ повертається з евакуації до Москви, викладає на кафедрі теоретичної фізики, а пізніше й очолює її. Довелося йому одягти й військову форму. Призваний до лав Радянської Армії буквально за лічені дні до перемоги над ворогом – у квітні 1945-го, і звісно, не для участі в бойових діях. Полковник Іваненко очолював групу військових спеціалістів і учених, яких відрядили до Німеччини для вивчення стану німецької ядерної програми. Тож у Берліні він буквально ночував у кабінеті Вернера

Гейзенберга – одного з «батьків» цієї програми.

Лише після виконання надважливого державного завдання Іваненко зміг знову повернутися до наукової діяльності. Апофеозом цього стало присудження йому в 1950 році Сталінської премії – найвищої на той час у СРСР відзнаки – за роботу з теорії електрона та проблем аеродинаміки. Кажуть, коли Йосип Сталін вручав нагороду, то вигукнув: «Так ти і є той самий Іваненко?!». Але що мав на увазі диктатор, ніхто не знає... Можливо, свого часу йому «наступав» Берія, що Іваненко відмовився брати безпосередню участь у ядерній програмі СРСР?

Фізика і лірика

Хоч би де з'являвся Іваненко, він завжди опинявся в центрі уваги. Адже був не лише «вузькоспеціалізованим» ученим, а й надзвичайно ерудованою й цікавою людиною. Навіть для іноземців, адже професор чудово знав англійську, французьку, італійську й іспанську мови. А німецькою «шпрыхав» так, що дивувалися навіть самі німці. Розповідають, що якось з одним німецьким професором вони заставилися – хто знає більше віршів Гете? І коли німець «вздохся», Іваненко зробив «станіславську» паузу і прочитав... ще два вірші!

Загалом Д. Іваненко опублікував понад 300 наукових робіт! Майже 60 років (з 1943-го) він був профе-

сором кафедри теоретичної фізики Московського університету! Хоча так і не став академіком. Не зрозуміло, адже уже в 27 років був професором... Причин тут називають немало: від його небажання робити те, що вимагала влада, до особливостей характеру самого вченого, який не дуже ладнав зі впливовими колегами. До речі, й реабілітували його лише у 1989 році!

Зрештою, 19 грудня 1994-го – на 91-му році життя – йому присвоїли звання «Заслужений професор Московського університету». А за 11 днів Іваненка не стало...

Та й нині на стінах кабінету вченого в МДУ, що став фактично його музеєм, залишаються автографи

з висловами нобелівських лауреатів П. Дірака, Х. Юкави, Н. Бора, І. Пригожина, С. Тинга, М. Гелл-Манна, Г. Хоофта – як свідчення визнання геніального фізика.

«У Дмитра Дмитровича було щасливе дитинство, яке розвинуло в ньому відчуття козацької свободи і власної гідності. Це становило всю його сутність, яка конфліктувала з тотальною несвободою радянського суспільства. Віддушиною була лише наука, де завжди займався лише тим, чого хотів», – пише його учень Георгій Сарданшвілі у книзі з промовистою назвою «Дмитро Іваненко – суперзірка радянської фізики». Що тут іще можна додати?

Віталій СКОБЕЛЬСЬКИЙ.